

Každý zločin by mal byť potrestaný

S KATARÍNOU ZAVACKOU o stíhaní válečných zločinů, vyrovnávání se s minulostí a československém podílu na obojím

SOŇA GYARFAŠOVÁ

Bola to kapitola z dejín bezprávia. Hoci exilové Československo bolo iniciátorom myšlienky i tvorcom zásad, ako potrestať nacistických zločincov a páchatelov zločinov proti ľudskosti, domáce vyrovnávanie sa s minulosťou poznačila druhá – komunistická totalita. Keď vyšiel z väzenia minister vnútra Slovenského štátu Alexander Mach, čo videl? Znárodný majetok a protizidovské heslá, hovorí historička práva Katarína Zavacká.

Kedy sa začali objavovať prvé úvahy o tom, ako potrestať vinníkov nacistických zločinov? Akú úlohu v tomto procese zohralo Československo?

Československá exilová politická reprezentácia patrila k prvým a hlavným iniciátorom formujúcich sa zásad postihovania nacistických zločinov. Spočiatku však pôsobila v mimoriadne zložitej situácii. Keď Hitler v marci roku 1939 rozbil republiku, Spojenci nemali vôľu reagovať, hoci išlo o porušenie medzinárodných zmlúv a jasnú agresiu. O budúcej potrebe potrestania vinníkov sa veľmi nehovorilo ani v období po napadnutí Poľska, do ktorého po dohode s nacistami vstúpili od východu sovietske vojská. Aj dianie v ďalších okupovaných štátoch – Belgicku, Holandsku, Dánsku, bolo spočiatku vnímané ako síce nesprávne, a preto morálne odmietané, ale historicky vo vojnách „bežné“. Verejne priznať vedomosť o týraní a hromadných vraždách civilistov by stávalo demokratické vlády pred nutnosť otvorene reagovať – preto dlho prevládala neochota vedieť a veriť týmto správam. Tlak

zo strany exilových vlád malých európskych štátov, najmä na Veľkú Britániu, však postupne začal situáciu meniť. K zmene ich postoja výrazne prispel aj nacistický útok na Sovietsky zväz v roku 1941.

Dá sa povedať, že na strane Spojencov trestať tieto zločiny najskôr neexistovala vôľa?

Nuž, pri otázke o zodpovednosti si mnohí uvedomovali, že k hlavným spúšťačom uskutočnenia Hitlerových dobytých plánov patrilo podpísanie Mníchovskej dohody, na ktorej sa zúčastnili Veľká Británia a Francúzsko. Významný československý právnik JUDr. Bohuslav Ečer, ktorý sa v súčinnosti s Edvardom Benešom iniciatívne podieľal na tvorbe zásad budúceho tribunálu pre stíhanie vojnových zločinov, vo svojich pamätiach opísal, ako veľmi spočiatku vzdorovali týmto snahám úradníci z britského ministerstva zahraničných vecí. Veď sa mnohí sami podieľali na formulovaní a vyjednávaní Mníchovskej dohody. Nešlo iba o priznanie chyby, ale obávali sa, že zodpovednosť padne aj na nich a mohli by sa, obvinení

z kolaborácie s Hitlerom, pred taký súd sami dostať. Nevyhnutnosť pracovať s ľuďmi, postihnutými týmto „mníchovským komplexom“, bola pre Beneša a jeho spolupracovníkov v exile ohromne vyčerpávajúca.

Samotný Norimberský proces predstavoval potom novú situáciu, s ktorou sa museli právní odborníci vyrovnávať. Ovplyvnilo aj Československo jeho výslednú podobu z právnej stránky?

Áno, možno povedať, že všetky zásady, navrhované Dr. Ečerom, boli do Charty medzinárodného vojenského tribunálu prijaté a zapracované. Európske právo totiž dovtedy stálo a stojí na zásade, že trestné činy môžu byť postihované len na základe právnych noriem, platných v danej dobe. Dr. Ečer vo svojich návrhoch vychádzal z predpokladu, že hoci v danej dobe už historicky existovali trestnoprávne normy, ktorými bolo možné rôzne druhy zločinov postihovať, počas práve prebiehajúcej vojny sa udiali v takom obľudnom rozsahu, že jestvujúca právna úprava ich spravidlivé potrestanie neumožňovala.

V 19. storočí, keď vtedajšie normy vznikali, sa vôbec nepredpokladalo, že by také čosi vôbec bolo medzi civilizovanými národmi možné. Vražda, to áno, ale zatváranie ľudí bez súdu, hromadné popravy civilných rukojemníkov, koncentračné tábory, vyhladzovanie... Jednoducho, nepredstaviteľné.

Ďalším problémom bolo, že pri „čistej“ aplikácii dovtedajšieho práva sa každý aktér mohol vyhovárať, že konal na základe rozkazu, pričom pôvodcovi rozkazov, teda nacistickej vláde, by nebolo možné priznať trestnú zodpovednosť, len symbolickú. Odstrašujúcim príkladom bolo aj nevyrovnanie sa s politickými viníkmi prvej svetovej vojny. Verejný tlak, aby zodpovednosť niesol nemecký cisár ako hlava útočiaceho štátu, vtedy narazil na záujmy európskych monarchií. Wilhelm II. bol vnukom britskej kráľovnej Viktórie, v príbuzenskom vzťahu bol aj s ďalšími panovníckymi rodmi, a tak sa nakoniec súdu vyhol a skončil len v nútenom exile. Po druhej svetovej vojne sa už takáto situácia nemala opakovať. Zodpovednosť mala byť kladená už na hlavy agresorských štátov, v prvom rade Hitlera a jeho vládu, vedenie ozbrojených síl, nacistických inštitúcií a organizácií – Gestapo a Sicherheitsdienst, polícia, SS, Hitlerjugend, atď. Malo sa tým zamedziť situácii, v ktorej by stíhateľní boli len koncoví aktéri, ktorí vyplnili rozkaz, čo by vyplývalo z dovtedajšieho spôsobu aplikácie medzinárodného práva. Presadenie tejto myšlienky do fungovania Medzinárodného vojenského tribunálu bolo do veľkej miery československou zásluhou. Podobne ako iní demokrati, aj Dr. Ečer bol po nástupe komunistov k moci odstavený, prenasledovaný a zomrel na infarkt deň pred zatknutím. Jeho knihy boli na indexe až do roku 1990.

Podľa čoho sa delila pri procesoch agenda medzi vyššie a nižšie súdy? Akú tam zohrávalo úlohu postavenie páchatelov?

Na základe nariadenia SNR č. 33 Sb.

■ **JUDr. Katarína Zavacká, CSc.**, nar. 1940 Absolventka Právnickej fakulty UK v Bratislave. Pred nástupom na univerzitu si rok „vylepšovala kádrový profil“ ako spojová manipulátka. Po promócii roku 1964 sa zamestnala ako podniková právnička a od roku 1966 pracuje v Ústave štátu a práva SAV. Zaoberá sa výskumom dejín štátu a práva v 20. storočí. Venuje sa predovšetkým historicko-právnej analýze procesov budovania a likvidácie demokratických právnych systémov. Je autorkou monografie Politické trestné činy pred Slovenským najvyšším súdom v rokoch 1939 až 1944. V ďalších prácach sa sústreďuje na témy ako tradícia nariaďovacej právomoci na Slovensku, cenzúra v čase Slovenského štátu a v povojnovom období do roku 1948, zásahy štátu do slobody vyznania po marci 1939, protizidovské zákonodarstvo, právna veda na Slovensku v rokoch 1918 – 1939, dekréty prezidenta E. Beneša, atď. Z expertíznej činnosti možno spomenúť posudok vyžiadaný kanadským ministerstvom spravodlivosti roku 1991 vo veci vojnových zločinov konaných na základe zákonodarstva Slovenského štátu. Je spoluautorkou prvej učebnice občianskej výchovy po roku 1989 a prostredníctvom publicistickej činnosti sa aktívne venuje i verejnej osвете.

SNR zo dňa 15. mája 1945 o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdництва boli zriadené ľudové súdy – Národný súd so sídlom v Bratislave, okresné ľudové súdy so sídlom v sídle okresu a miestne ľudové súdy v každej politickej obci. Národný súd mal pôsobnosť pre celé územie Slovenska. Činy páchatelov lokálneho významu spadali do pôsobnosti nižších orgánov, teda okresných a miestnych ľudových súdov.

Dá sa povedať, že sa podarilo potrestať aj páchatelov z radov „menších rýb“?

Výskum rozhodovacej praxe na týchto nižších súdoch sa na Slovensku len rozbieha. Zatiaľ však výsledky kolegov ukazujú, že dôsledné aplikovanie práva bolo skôr ojedinelé. Prevažovali rodinné a rodácke väzby, korupcia, sami súdni úradníci nie vždy mali čisté svedomie. Tak sa stávalo, že aj aktívni zostavovatelia zoznamov Židov a organizátori deportácií podľa rozsudkov „neboli činní politicky“, „nenapomáhali činnosti“ fašistov a „nespôsobili protiprávnu ujmu“. A na druhej strane sa stávali aj prípady zneužitia procesu na vyrovnávanie

osobných účtov. Tresty za rovnaký čin sa mohli výrazne líšiť.

V Nemecku prebehla po druhej svetovej vojne rozsiahla denacifikácia spoločnosti a verejného života. Ako hodnotíte tento proces u nás?

Kvôli dlhodobu rozdielnej politickej situácii boli tie procesy veľmi odlišné. V Nemecku prebiehala prvá vlna denacifikácie v štyroch okupovaných územiach – čiastočne odlišné postupy mali Spojené štáty, Veľká Británia a Francúzsko, o Sovietskom zväze ani nehovoriac. Ak budeme hovoriť o vznikajúcom západnom Nemecku, tam postupne tento proces ostal na Spojených štátoch. Obrovským problémom bolo, že za vyše dekady NSDAP prerástla v Nemecku všetky inštitucionálne štruktúry – úrady, súdy, školstvo, polícia, atď., a tak si akýkoľvek pokus o ich fungovanie vynucoval ústup od pôvodných denacifikačných predstáv. To zasa bola voda na mlyn komunistickej propagandy v Československu. Mená mnohých osôb, ktoré sa po niekoľkých rokoch vracali do štátnych služieb, boli v Československu známe z vojnových čias, a tento postup spojen-

cov tunajší občania vnímali veľmi negatívne. Samozrejme, rovnaký proces sa dial aj v sovietskej zóne, o tom sa však v médiách nepísalo. Interná, psychická denacifikácia sa v západnom Nemecku spustila vo veľkom rozsahu až v 60. rokoch, keď povojnová generácia dorástla a začala sa vyhraňovať voči rodičom a starým rodičom.

V sovietskej zóne bol uplatnený klasický sovietsky postup: vybraní páchatelia boli na výstrahu potrestaní, zvyšok sa stiahol do mlčania. Verejná debata sa pestovala len rituálnou formou, útočením na skazený Západ. Nebolo žiaduce, aby mladí ľudia kritizovali východonemecký štátny aparát, v ktorom preživali starí nacisti, a tiež bol veľký rozdiel v ponímaní dedičnej viny. Mladí ľudia si boli vedomí, že v sovietskom bloku, a to sa týkalo aj komunistického Československa, boli deti trestané za prehrešky rodičov alebo hoci len za rodinný pôvod. Upriamovaním pozornosti na bývalých nacistov mohli priamo ohroziť svoje vlastné šance na štúdium a podobne, preto sa k mlčaniu ochotne pridali. Rozdiel vo vnímaní dedičstva nacizmu a spoločenskej zodpovednosti vôbec je na územiach bývalého západného a východného Nemecka dodnes citeľný.

Na Slovensku sa povojnové vyrovnávanie s ľudáckou minulosťou začalo slubne. Sympatie voči ľudákovi nikdy neboli také vysoké, ako si ich vlastnou propagandou vykreslovali, v slobodných voľbách nezískali nikdy nad 30% a gradujúca brutalita ich režimu negatívne nálady verejnosti ešte posilňovala. Snaha o nastolenie povojnovej spravodlivosti však narážala na personálne i politické obmedzenia. Súdne procesy prebiehali na rôznych úrovniach. Národný súd a ľudové sudy čakali na Chartu Medzinárodného vojenského tribunálu, aby mohol byť nasledovaný ako spoločne akceptovaný vzor. Situáciu sťažovali nedostatok kvalifikovaných sudcov, advokátov a právnikov vo všeobecnosti, ktorý pretrvával už zo Slovenského štátu. Materiály z jeho ministerstiev, tak ako i neskôr z po-

vereníctiev, dokumentujú ich veľmi nízku odbornú úroveň.

Zvlášť negatívnu úlohu v tejto oblasti zohrávala komunistická strana, ktorá retribúciu využívala v predvolebnej kampani: človek, na ktorého bola uvrhnutá vyšetrovacia väzba, bez ohľadu na to, či bol alebo nebol ľudák, a bez preukázania akejkoľvek viny, strácal pre obdobie vyšetrovania volebné právo. Pri silnom vplyve Husákovej KSS na rezort vnútra, vrátane tajnej polície, na tvorbe ktorej sa od roku 1945 podieľal, tak mohli konkurenciu svojvoľne pripravovať o mandáty.

Komunisti teda začali deformovať vyrovnávanie sa s ľudáckou minulosťou už pred svojim nástupom k moci?

Jednoznačne. A dôsledne v tom pokračovali. V prvom rade za nebezpečných pre seba považovali domácich nekomunistických odbojárov. Mnohí z nich skončili v komunistických väzniciach, v lepšom prípade v exile. Kruto prenasledovali aj ľudí, ktorí sa zúčastnili odboja na Západe. Ba aj tí, čo prišli z východu so Svobodovou armádou, boli pod stálym dozorom a tlakom, aby o svojich zážitkoch zo Sovietskeho zväzu mlčali. Veď tam odchádzali s cieľom bojovať proti nacistom a prvé, čo ich čakalo, bol gulag. Časť z nich ani do ZSSR nemierila, dostali sa tam vinou paktu Molotov-Ribbentrop, keď sa v Poľsku na ústupe pred nacistami v polovici septembra 1939 dostali do rúk sovietskych okupačných síl, postupujúcich z východu. A nakoniec procesy proti „vlastným“, domácim komunistickým odbojárom, ktorých symbolom sa stal popravený generál Viliam Žingor, poučili všetkých, že akékoľvek vlastné neschválené spomienky na odboj a na vojnové obdobie celkovo sú v novom režime priam životu nebezpečné.

V Nemecku ešte aj dnes prebiehajú procesy s bývalými dozorcami z koncentračných táborov – 93-ročným Oskarom Grohningom či 94-ročným Reinoldom Hanningom.

Má ešte snaha potrestať vinníkov aj dnes z Vášho pohľadu svoj zmysel?

Áno, má. Každý zločin by mal byť potrestaný. Ten človek žil bez trestu 70 rokov.

Spomínaný Grohning sa ospravedlnil. Môžeme hovoriť o podobnom prípade páchatela aj zo Slovenska či Československa? Je známy prípad niektorého zo slovenských či českých kolaborantov, ktorí učínili sebareflexiu?

Grohningove gesto oceňujem. Zo slovenských ľudákov neviem o žiadnom, kto by sám priznal svoju vinu a prevzal za ňu zodpovednosť. Čiastočne na to však malo vplyv práve účelové „zmrazenie“ tejto diskusie za komunizmu. Čo sa týka Alexandra Macha, ten svoje konanie oľutoval aspoň na súde. Či to bolo úprimné, alebo si zachraňoval krk, to nemôžem posúdiť. A že vo svojich pamätiach o svojej vine nehovorí? Keď vyšiel na jar 1968 z väzenia, čo videl? – Na čele slovenského „obrodného“ procesu stáli tí istí, ako po roku 1945 – Husák a spol. Medzičasom prebehla ďalšia vlna štátnej krádeže majetku vybraným skupinám občanov, a znárodnené obchody, dielne či byty sa okradnutým ani vtedy nikto nechystal vrátiť. Na zhromaždeniach aj z médií roky zneli protižidovské heslá – preč s Izraelom a pod.

Neviem, do akej miery je sociologicky zhodnotené, že na Slovensku sa okrem komunistov, ktorým imponoval G. Husák, do tohto „obrodného procesu“ nezapojili povojnoví demokrati a ich deti. Ešte tak ľudáci, ktorí sa pridali ku kampani za federáciu. Ale nevznikli tu, na rozdiel od Čiech, organizácie ako KAN – Klub angažovaných nestraníkov, ani nebol pokus o obnovu sociálnej demokracie, nehovoriac o Demokratickej strane. Na celoštátnej úrovni signalizoval možnú zmenu Dubček, ale priamo na Slovensku to bol Husák, a tak dobre vedeli, s kým majú do činenia...